

ועקב שמואל שפיגל

עמודים בתולדות הספר העברי

א. מיקונים קלים נכשלו במולד הספר
ב. סיון לבנים א' נסנו וזכין
ג' ים כאן גזיה שנכנסו כמיל אטמ

ירושלים תשע"ד

הספר יוצא לאור בסיוע

המרכז לחקר התורה שבעל-פה על שם נפתל, אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה לחקר ספרות התורה שבעל-פה ע"ש הנרי ליבין, אוניברסיטת בר-אילן
אורות יהדות המגרב, לוד

על המעטפת הקדמית: שער מקראות גדולות, ויניציאה, כסלו, רע"ח (1517)

באדיבות הספרייה הלאומית, ירושלים

על המעטפת האחורית: שער נהר פישון לר' יצחק אבוהב, קושטא, רצ"ח (1538)

כתובת המחבר: yaakov.spiegel@biu.ac.il

הרב נריה 5 פתח תקוה 4975205

פרק ראשון: על שער הספר

א. סקירה קלה על התפתחות שער הספר והכתוב בו 5 ב. חשיבות השער 8
ג. מסירת מודעה בשער הספר - חשיבותו של שער שני 11 ד. חשיבות
נוסח השער לעניינים נוספים 13

פרק שני: שם המחבר

א. המחבר לא יפרסם את שמו - כדי לא לקבל הנאה בעולם הזה 14
ב. המחבר אינו חייב לכתוב את שמו - כאשר לפנינו ספר ליקוטים 15
ג. המחבר אינו חייב לפרסם את שמו - מטעם ענוה 16 ד. המחבר אינו
חייב לפרסם את שמו - אם שמו מתפרסם בדרך אחרת 17 ה. המחבר
אינו חייב לכתוב שמו - אם אין מדובר בעניין הלכתי 17 ו. יש חובה
לכתוב את שם המחבר - כדי שנדע שאדם הגון חיברו 19 ז. יש חובה
לכתוב את שם המחבר - כדי לדעת כיצד להתייחס לטעויות בספר 21
ח. יש חובה לכתוב את שם המחבר - כדי לדעת אם המחבר בר סמכא 21
ט. לעתים המחבר אינו חייב לכתוב שמו, ולעתים הוא חייב 23 י. אי
פרסום שם המחבר נותן פתח לזיופים ולשינויים 23 יא. בתקופת הדפוס
מתרבים הדיונים בעניין החובה להזכיר את שם המחבר 25 יב. מחברים
מעלימים את שמם מפני ענוה 26 יג. מחברים מעלימים את שמם בספרי
מוסר ותוכחה 23 יד. סיבות נוספות להעלמת שם המחבר 37 (א) ספרי
פולמוס (ב) ספרי פילוסופיה והגות (ג) ספרים העוסקים במדעים (ד) ספרים
שנכתבו בגיל צעיר 30. מחברים מעלימים את שמם אבל רומזים לו 42
31. מחברים מעלימים את שמם באמצעות שם אחר 46 יז. מחבר ספר
הלכתי חייב להזכיר את שמו כדי שיוכלו לדון עמו 49 יח. מחברים
מגלים את שמם או מעלימים אותו מאוחר יותר 49 יט. יש אומרים שיש
עניין להזכיר גם את מקום כתיבת החיבור 51

א. דעות שונות בחז"ל בשאלה מאיזה חכם ראוי ללמוד 54 ב. מחברים שכתבו בצעירותם ושפעלו לפני תקופת הרפוס 56 ג. מחברים שכתבו בצעירותם ושפעלו אחר תקופת הרפוס 61 ד. יחס המחבר לדברי תורה שאמר או כתב בהיותו צעיר 66 (א) בגיל צעיר יש נטיה להחמיר (ב) בגיל צעיר כוח העיון חזק יותר (ג) דברי תורה שנאמרו בגיל צעיר זקוקים לעיון נוסף מצד הלומד בהם. ה. המחבר עיכב את פרסום ספרו מפני היותו צעיר 71 ו. חכמים מתנגדים לפרסום ספר בגיל צעיר 72 ז. מה טעם יש פוסקים שכתבו שאין לסמוך על הוראתם 75 ח. האם ניתן לסמוך על פוסקים שנאמרו בגיל צעיר 77 ט. גיל צעיר כגורם הלכתי 80 י. חכמים מעודדים כתיבה ופרסום דברי תורה של צעירים 84 יא. יסוד ההיתר לפירסום ספר בגיל צעיר 85 יב. דיון בתקנת פראג הקובעת שאין לפרסם ספר בגיל צעיר 90

פרק רביעי: תארים וברכות

א. מה בין תקופת כתבי היד לתקופת הרפוס 96 ב. תארים שניתנו למחברים שכבר נפטרו 98 ג. תארים שניתנו בחיי מחבר הספר 101 ד. תארים בשערים של ספרי שאלות ותשובות 107 ה. מחברים הממעטים בתארים 109 ו. סיכום מאה שנים ראשונות של תארים 110 ז. מי אחראי לנוסח השער 110 ח. ספר מייצג של האמור לעיל 114 ט. ספרי חסידות 115 י. מחברים שהעדיפו למעט בתארים 117 יא. שמות ספרים שדומה שיש להם משמעות כפולה 121 יב. התייחסות מחבר לנדפס בשער הספר בניגוד לרצונו 123 יג. חכמים מזכירים חכמים אחרים ללא תואר 124 יד. מדברי חכמים על יחסם לתארים 128 טו. כמה דוגמאות לריבוי תארים בשער 133 טז. מיעוט תארים שלא כראוי 135 יז. מיסוד התארים באיזמיר 136 יח. המצב בדורות האחרונים 138 יט. שאלה הלכתית על סוג מסוים של תארים 140 כ. על התואר: גאון 141 כא. על התארים: האלהי, איש האלהים 149 כב. על התואר: חוקר 155 כג. לדרכם של מדפיסים 156 כד. לדרכם של רבנים 158 כה. ברכות המתים 159

פרק חמישי: אישיותו של המחבר

א. היחס לתורתו של אדם שיצא לתרבות רעה 165 ב. היחס לשמו של אדם שיצא לתרבות רעה 168 ג. השאלות שמתעוררות בעקבות אזכור אלישע בן אבויה במשנתנו 170 ד. כיצד נזכרים תורתו ושמו של אלישע בן אבויה במשנתנו? 170 ה. האם מצאנו את התואר "רבי" לאלישע בן אבויה? 181 ו. מסקנות על יסוד התשובות לעיל 183 ז. עניינים

183 הלכתיים הנלמדים מהעובדה שאלישע בן אבויה נזכר במשנה

(א) האם מותר להזכיר את שמו של אדם שמאוחר יותר יצא לתרבות רעה? (ב) מה דינם של ניגונים שמלחינים יצא לתרבות רעה? (ג) אמירת דברי תורה, או עיון בספרו של תלמיד חכם שיצא לתרבות רעה (ד) אזכורו של מומר צורך ליהודים בספר על גדולי ישראל ח. מה דין כתיבותיו הראשונות של סופר סת"ם שיצא לתרבות רעה? 189 ט. מפעלו של יעקב בן חיים ן' אדוניהו והיחס אליו 193 (א) היחס למפעלו של יעקב בן חיים סמוך לתקופתו (ב) היחס למפעלו של יעקב בן חיים בימינו י. התורה כיסתו 198

200 פרק שישי: שם החיבור

א. התואר רבי (רב) כחלק משם החיבור 200 ב. יש שהתואר רבי (רב) כחלק משם החיבור נקבע על ידי המחבר 203 ג. דיון בקביעת התואר רבי (רב) כחלק משם החיבור 205 ד. ספרים המייצגים את האמור לעיל: סדור רשב"ן ושו"ת רשב"ן 206 ה. האמור לעיל קיים גם בספרים אחרים 208 ו. שמות היכולים להטעות את המעיין ושיטות שונות למנוע זאת 212 ז. שמות שאינם ראויים 216 (א) שמות שיש בהם מעין גאווה - לפני חקופת הדפוס 1. משנה תורה 2. עשרת הדברות (ב) שמות שיש בהם חשש לגאווה - בתקופת הדפוס 1. שני לוחות הברית 2. תורת משה (ג) שמות שבמקורם נראים כשמות גנאי 1. חק יוסף 2. גאולי הכהונה 3. התופר (ד) שמות שאינם מתאימים ט. שמות ושם שמים עמהם 233 י. ספרים בעלי שני שמות 242 יא. שמות ספרים כסגולה 244

247 פרק שביעי: על תאריך ההדפסה

א. המצאת הדפוס קבעה תאריך אחיד 247 ב. התאריך נכתב גם על ידי גימטריה 247 ג. לפרט, לפרט קטן (לפ"ק) 249 ד. לפרט גדול (לפ"ג) 257 ה. אופן הכתיבה של התאריך 260 (א) תאריך המשלב בתוכו את המלה לפרט (ב) תאריך המשלב את היום בשבוע (ג) תאריך המשלב את ספירת העומר (ד) תאריך המשלב את פרשת השבוע (ה) תאריך עברי ותאריך לועזי (ו) דיון הלכתי בכתיבת תאריך לועזי ו. גימטריה שיש בה כוונות מיוחדות 270 ז. גימטריה שיש בה שם שמים 273 (א) שם ה' נרפס בצורה שניתן למוחקר 1. הצורה: השם 2. הצורה: ה' 3. הצורה: ...ה 4. הצורה: ידוה 5. הצורה: יהוד 6. הצורה: ידוד 7. הצורה: יקוק 8. הצורה: יי, יי"י 9. הצורה: יי"ו 10. הצורה: אלקים 11. הצורה: אלדים (ב) שם ה' נכתב באופן שאסור למוחקר 1. הצורה: ש-ד-י 2. הצורה: א-להים (והשמות הקשורים אליו, וכן חלקים משם אלוקות) 3. הצורה: שם הויה 4. שם: י-ה 5. שם הויה בחלקו 6. הצורה: שם אדנות 7. הצורה: צ-באות (ג) שימוש בשם ה' כזכר לעניין אחר (ד) שימוש בשם שמים לצורך גימטריה מבחינה הלכתית (ה) עיונים נוספים ח. סיכום: תאריך המורכב מגימטריה שיש בה שם שמים

א. ראשי תיבות מקובלים וכלליים 298 ב. ראשי תיבות מקובלים, אבל מקומיים 301 ג. הקושי בפתרון של ראשי תיבות טרם הדפוס 302 ד. הראשונים משתמשים בראשי תיבות כפתרון למלים שאינן מובנות 304 ה. ראשי תיבות בעידן הדפוס 308 ו. הדרכה בפתרון ראשי תיבות 310 (א) ספרים שיוחדו בחלקם לפתרון ראשי תיבות (ב) ראשי תיבות מקומיים הנכתבים באותו ספר (ג) לוח ראשי תיבות ז. יש שהמציאו ראשי תיבות כדי לפתור קושי 316 ח. הפתרון לקושי של ראשי תיבות 319 ט. חכם ממליץ על כתיבה בראשי תיבות 321 י. חכמים מתנגדים לכתיבה בראשי תיבות 323

פרק תשיעי: אותיות ומספרים

א. אותיות מרובעות ואותיות רש"י 329 (א) אותיות רש"י (ב) הסיבות לכתיבה והדפסה באותיות שאינן מרובעות 1. סיבה טכנית 2. סיבה דתית - אין לכתוב דברי חול בכתב שבו נכתבה התורה 3. סיבה הלכתית - להימנע מאיסור כתיבת דברים שבעל פה 4. סיבה הלכתית נוספת - כדי שלא יושלכו אותיות מרובעות לאשפה 5. סיבה ערכית - להראות על רמות שונות של קדושה (ג) כתיבה באותיות שהכותב או הקורא אינו רגיל בהן (ד) המרת כתב יד המחבר בכתב אחר לצורך הדפסה, וטעויות עקב קשיי קריאה (ה) חשיבותו של הכתב המרובע (ו) התקדשותו של כתב רש"י (ז) הלאדינו וכתב רש"י (ח) אותיות צאינה וראינה (צו"ר) (ט) יש מעדיפים כתב מרובע מכתב רש"י (י) מדוע נדפס ספר התניא באותיות מרובעות (יא) ספרות ההשכלה, עתונות וכתב רש"י ב. אותיות מחכימות - לשינוי צורת האותיות 361 ג. אותיות גדולות וקטנות 365 ד. שימוש במספרים 370 (א) השימוש במספרים כציון לקונטרסים, דפים ועמודים (ב) דעות שונות ביחס לשימוש במספרים ה. חריגים בהדפסת אותיות במקום מספרים 378 (א) סדר האותיות שונה כדי לשמור על לשון נקיה (ב) המספרים ט"ו, ט"ז ושם שמים 1. דברי החוקרים 2. ממצאים בכתבי יד של המסורה 3. ממצאים בכתבי יד של דברי חז"ל 4. כתובות על מצבות 5. מכתבי סוחרים 6. סיכום 7. י"ה כראשי תיבות 8. המספר ט"ז 9. עוד שינויים בכתיבה מפני שם שמים

פרק עשירי: ניקוד ופיסוק

א. הניקוד בראשית ימי הדפוס 393 ב. הדפסת משנה מנוקדת 395 ג. ספרי עזר ללומד - לימוד משנה ואמירתה 396 ד. הדפסות נוספות של משנה מנוקדת 398 ה. הדפסת תלמוד מנוקד 402 ו. התגברות הניקוד בספרות הרבנית 404 ז. מה טעם אין ניקוד בספר תורה 406 ח. ערעור על המנקדים את ספרות חז"ל 407 (א) ערעור על עצם הניקוד (ב) ערעור על טיב הניקוד ט. ערעור על שינוי הצורה של סימני הניקוד 413 י. הפיסוק בתקופת כתבי היד 413 יא. הפיסוק בתקופת הדפוס 414 (א) התחלת

השימוש בסימני הפיסוק המחודשים (כ) הפיסוק במשנה תורה לרמב"ם
 (ג) הפיסוק בתלמוד הבבלי (ד) התגברות הפיסוק בספרות הרבנית (ה) היחס
 לפיסוק בספרות תורנית בכלל ובתלמוד בפרט (ו) היחס לפיסוק בסידורים
 (ז) כוכבים או סימני פיסוק

427

פרק אחד עשר: תבנית העמוד

א. סימן גרפי או "חלון" מקשר בין מגיה לבין הטקסט היסודי 427
 (א) הגהות בצורת חלונות (ב) הגהות בתוך הטקסט היסודי (ג) הגהות במקביל
 לטקסט היסודי (ד) הגהות ב'חלונות' נדפסות מאוחר יותר בשוליים (ה) אי בהירות
 העלולה להיות בשיטות המוזכרות לעיל (ו) חיבורים שנדפסו עם ציונים על ידי
 אותיות 1. פירושים לטור 2. פירושים לשולחן ערוך ג. **דבור המתחיל 433**
 (א) התייחסות הראשונים לדיבור המתחיל של רש"י בתלמוד (ב) אי בהירות
 העלולה להיות בשיטת הציון על ידי דיבור המתחיל 1. לעתים לא ברור על מה מוסב
 הדיבור המתחיל 2. הדיבור המתחיל אינו מדויק ויכול גם להטעות (ג) אי צמידות
 לטקסט (ד) תיקון החסרונות או חזרה לשיטת ההגהות (ה) תיקון החסרונות גם
 בשיטת דיבור המתחיל (ו) שיפורים אחרים בדיבור המתחיל ד. **פנימי וחיצון 444**
ה. דיונים בדבר הדפסת פרשנים יחד עם ה"פנים" 448 (א) הדפסת פרשן עם
 הפנים - פנים לכאן ולכאן 1. שיקול כספי 2. הדפסת פרשן עם המקרא - שיקול ערכי
 3. הרחבת השיקול הערכי - הדפסת פרשן אחרון עם ראשון 4. הרחבת נוספת של השיקול
 הערכי - הדפסת פרשנים אחרונים זה בצד זה (ב) יש להמנע מלהדפיס פירוש עם הפנים
 מפני בלבול הלומדים (ג) יש שנמנעו מלהדפיס פירוש עם הפנים מפני המתנגדים
 לפרשן ו. **דיונים בדבר צירוף דבריהם של שני אחרונים 459** (א) נימוקים
 המצדיקים הדפסת שני חיבורים יחד למרות חשיבותו של האחד 1. הפנים הוא חיבור
 קטן מאוד, ואם יודפס לבד שמא יאבד 2. בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו 3. החיבור
 השני מסביר את החיבור הראשון 4. הטורח בהדפסת ספר יכול להוסיף את חידושו 5. ניתן
 להוסיף חידושים בגליון אם הוא אינו הראשון העושה כן ז. **ארבע שורות של
 הפרשנים כמסגרת לטקסט 467** ח. **כותרות בראשי העמודים 469**
ט. כותרות ראשיות וכותרות משנה 470 (א) כותרות המשנה של השולחן
 ערוך חוברו כנראה בידי ר' יוסף קארו (ב) דעת חכמי הדורות בנושא הכותרות
 המשניות בשולחן ערוך

476
 484
 485
 486
 490
 496

נספח: עוד על הקיצור: ה'
רשימת קיצורים
מפתחות: א. מפתח מקורות
ב. מפתח אישים
ג. מפתח ספרים
ד. מפתח עניינים

פתח השער

בעומדי בפתח השער של העמוד השלישי הנקרא "בשערי הדפוס" מתוך הסדרה "עמודים בתולדות הספר העברי", אודה לבורא עולם שנתקיים בי: פִּי אֶלְיָהּ יְיָ-הוֹ-יָ-הוּ אֶ-דָּ-נִי-י עֵינַי, בְּקָה תְּסִיִּתִי (תהלים קמא, ח). עזרני ה' לצרף את בשערי הדפוס, אל כתיבה והעתקה ואל הגהות ומגיהים, ונתקיים בי בכ"ה חסיתי. אשאל ממנו כי יתקיים בי בחסדו המשכו של הפסוק: אֶל תָּעַר נַפְשִׁי, ויזכני להעמיד עמודים נוספים בסדרה זו.

בשני העמודים הקודמים קבעתי שאעסוק בענייניו של הספר העברי בתקופת כחבי היד, ולפי הצורך אדון גם בענייניו של הספר בתקופת הדפוס, אבל במעט. אמנם נשאר עוד מספר נושאים הקשורים לתקופת כחבי היד שלא דנתי בהם, אבל ראיתי לנכון לוותר עליהם לפי שעה, ולעבור לתקופה הבאה שהיא תקופת הדפוס.

במבוא לספרי הגהות ומגיהים קבעתי שביחס לספר העברי ניתן לדבר על חמש תקופות. את תחילתה של תקופת הדפוס קבעתי עם הדפסת ספרים עבריים, בשנת ה' אלפים ר"ל (1470) בקירוב, וסופה עם המצאת דפוס צילום, והדפסת התלמוד הבבלי מהדורת וילנא בדפוס צילום בשנת תש"ד (1944) בקירוב. הספר שלפנינו אכן עוסק בעיקר בתקופת הדפוס, אבל פעמים שראיתי עצמי מחוייב, לשלמות הדיון, לחרוג מתקופה זו אל התקופה שלפניה ואל התקופות שלאחריה.

מוסכם כמעט על הכל,¹ כי לדפוס היתה השפעה גדולה בתחום הספר, וממילא היתה לו השפעה חשובה גם בתחום התרבות העולמית והיהודית. יש השפעות שהן בולטות ביותר וניכרות לכל, ויש כאלה הנראות כשוליות, אבל במשך הזמן הן מתעצמות ונעשות מורגשות יותר ויותר. אחת מהן, לפי דעתי, קשורה עם שער הספר. שער הספר הוא יציר של הדפוס, ולא היה קיים בתקופה שלפני הדפוס, ועל כך כתבתי בפרק הראשון. השער הוא המפגש הראשון והחשוב של המעיין עם טקסט הקשור לספר, מפני שהוא נותן לו פרטים מרכזיים על הספר. אמנם מקדים אותו הכיתוב על הכריכה, אלא שהכיתוב על הכריכה החל להופיע מאוחר לשער הספר, וגם הוא קצר ממנו ואינו מכיל פרטים רבים. על השער עברו כמה וכמה גלגולים, הן מבחינת טקסטואלית והן מבחינה חזותית. אכן,

1 אציין בזה לספרו של י' גבעון, האודיסיאה של הטקסט, תל אביב, תשע"ב, פרק 6: מיתוס מהפכת הדפוס. בפרק זה מתנגד המחבר לאמור בכותרתו של הפרק. הספר מכיל גם ביבליוגרפיה רבה של חוקרים שעסקו בכך.

מבחינה טקסטואלית היו בו בדרך כלל ארבעה הפרטים הללו: שם הספר, שם המחבר, מקום ההדפסה, תאריך ההדפסה. ארבעה פרטים אלו הם "תעודת הזהות" של הספר, והם נחשבים כפרטים הביבליוגרפיים הראשיים החייבים להיות רשומים בקטלוג של כל ספרייה המחזיקה בספר. לכן מובן מאליו, שביבליוגרפים וחוקרי הספר העברי כבר נתנו דעתם לפרטים אלו, ודנו בהם מהיבטים שונים. עם זאת, דומני שעדיין השאירו מקום גם לאחרים, ואני מקוה שהקורא בספר יאשר זאת.

העמוד שלפנינו נקרא אפוא "בשערי הדפוס", גם מפני שיש בו דיון בארבעה הפרטים העיקריים הרשומים בשער הספר, וגם משום שהדיון מקיף את הספר העברי משעה שנדפס עם שער ואילך, עד ימינו. לכן המלה "בשערי" הנמצאת בשמו של הספר, היא בעלת משמעות כפולה. בנוסף לכך, היא מופיעה בריבוי, לרמז על ריבוי הפרטים הנדפסים בשער ועל פרטים נוספים הגלומים בהם.

נקח לדוגמה את שם המחבר. המעיין בספר שלפנינו יראה שעסקתי בשם המחבר בכמה נקודות: היש חובה למחבר לכתוב את שמו בשער הספר, מחברים שהעלימו את שמם, אופנים שונים להעלמת השם, הסיבות השונות לעילום השם, ועוד. אבל לא הסתפקתי בכך, אלא הוספתי פרק שיש בו דיון בעניינים הקשורים לגיל המחבר: מחברים שפרסמו ספרים בגיל צעיר, מה תוקפם ההלכתי של ספרים אלו, ועוד. יש עוד פרטים הקשורים למחבר, שבהם עסקתי בפרקים נוספים. בדומה לכך נהגתי גם ביחס לשם הספר ותאריך ההדפסה. על מקום הדפוס לא מצאנו בשלב זה עניין מיוחד לענות בו, אף שגם לגביו ניתן לייחד את הדיבור.

ראיתי לנכון לדון בעניינים נוספים, שיש להם קשר עקיף עם השער, ולכל אחד מהם קבעתי פרק, ואלו הם: ראשי תיבות, אותיות ומספרים, ניקוד ופיסוק ותבנית עמוד של ספר.

אחזור על מה שכתבתי במבוא ל"עמודים" הקודמים. אפשר שהיה מקום לדון בנושאים נוספים, ואפשר שהיה ניתן לוותר על חלק מהנושאים שנידונו בספר. אולם דברים אלו נתונים לשיקולו של המחבר, ואין לגביהם אמות מידה מוסכמות. לפיכך, הרשות נתונה בידי המחבר לעשות כהבנתו. אכן, עוד היד נטויה לעסוק בנושאים שהושמטו (כגון: חזרות המחבר, סגנון המחבר וכדומה), מפני שהספר התרחב יתר על המידה, וכן להוסיף עליהם מן החדש, ואלו ואלו ימצאו את מקומם, ברצות ה', באחד ה"עמודים" הבאים.

אעמיד את המעיין בספר על עניין שכתבתי בספרים הקודמים. נושא הדפוס הוא נושא מקיף מאוד גם בתרבות העולמית. אף שאנו דנים בפרטים מסויימים בלבד, עדיין ניתן למצוא לעתים תופעות דומות לשלנו בחלק מהפרטים גם שם. מעתה היה מקום לדון בשאלה אם היתה השפעה הדדית ביניהן, ומה היה היקפה. ברם נראה לי ששאלה זו ראויה לדיון נפרד, ומשום כך לא דנתי בה בספר זה. התרכזתי אפוא בספר זה בהבאת הנתונים הקיימים, היכולים אולי להיות בסיס למחקר מעין זה בעתיד. זו הסיבה שמיעטתי בחיבור זה להצביע על תופעות דומות בתרבות העולמית, ולא חיזרתי לעמוד על ההשפעה ההדדית שביניהן. עם זאת סבורני שיש לדעת כי שאלת ההשפעה ההדדית היא סבוכה

ביותר, ואי אפשר לדעת בוודאות גמורה מי השפיע על מי, ואם היתה כלל השפעה, ועמדתי על כך בפתח דבר לספרי כתיבה והעתקה.

עוד אודיע למעיין שביחס לראשי תיבות הנמצאים במקורות שהועתקו כאן, פתחתי את רוב ראשי התיבות מבלי לציין זאת. הדבר נעשה כמובן כדי להקל על המעיין, וגם כדי למנוע סרבול של הערות מיותרות. אני מודה שהתחבטתי בשאלה זו, וההכרעה לא היתה קלה. הרי בספר עצמו יש פרק הדין בראשי תיבות, המשקף את דעות החכמים בנושא זה. אמנם השיקולים שהיטו את הכף לפתיחת ראשי התיבות היו כדלקמן: אין מדובר במקורות שיש בהם חשיבות לצורת הכתיבה של המחבר; חלק מראשי התיבות נכתבו ככל הנראה גם בידי המדפיסים, ולא בידי המחבר; אילו לספר היתה מהדורה חרשה, יש יסוד סביר להניח שראשי התיבות היו נפתחים. כך נהגתי גם ביחס לקיצורים, ולעתים עשיתי כן גם בקיצורים שיש מחמירים שלא לפותחם, כמו אלה המסתיימים בשם ה'. אכן במקום שיש חשש שראשי התיבות יכולים להתפרש בצורות שונות, כתבתי את הפענוח הנראה לי, אבל השארתי את ראשי התיבות כפי שהם. כמו כן, ראשי תיבות שגרתיים וידועים השארתי אותם כפי שהם וסמכתי על המעיין. ברור שאין כאן הגדרה מדוייקת, והדברים נתונים לשיקול דעתו של המחבר.

אני מודה בזה למר משה שפרבר שעבר על כל הספר. כן אודה לד"ר אהרן ארנד, לר' דוד דבליצקי, לר' ישראל יעקב סטל שקראו פרקים נבחרים מהספר. כל אחד מהם העמידני על פרטים חשובים שנעלמו מעיני, וחלק מדבריהם הבאתי בשמם. הגדיל לעשות הרב סטל, שאף העמיד לרשותי את הכרטסת שלו, שבעזרתה הוספתי ידע רב. גם ד"ר יעקב פוקס, שטרח עבורי בעניינים שונים הנוגעים לספר, נמנה עמהם. יעמדו כולם על הברכה. ידידי: פרופ' דוד הנשקה, פרופ' לייב מוסקוביץ, הרב ד"ר משה עמאר, העומדים בראשי קתדראות ומכונים, גרתמו לעזרה כספית כמפורט מעבר לשער, ברכת שמים תחול עליהם.

חיבור זה, לא היה יכול להיכתב לולי הנגישות הרבה לעולם הספר הקיימת כיום באמצעים אלקטרוניים שונים. אזכיר כמה מהם כהכרת הטוב, ויש נוספים אלא שאי אפשר למנות את כולם: פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, שיש לי הכבוד להיות הראש האקדמי שלו; הספרייה הממוחשבת של אוצר החכמה; מפעל הביבליוגרפיה העברית של הספרייה הלאומית בירושלים ואתר הספרים הסרוקים שלה; אתר היברו בוקס; אתר ספריית חב"ד.

בע"ה פסח שני, פתח תקוה

שנת: תהא שנת בשערי הדפוס לפ"ג

או: בא אביאך² בשערי הדפוס לפ"ק

יעקב שמואל שפיגל